

Etisk sjekkliste for sakprosa

(Lansert 25. februar 2020)

Sakprosaforfattere skriver om virkeligheten, om hendelser som har funnet sted, og om mennesker som lever eller har levd. Forfatterne gir implisitt et løfte om at teksten handler om noe som faktisk har skjedd, og inngår på den måten en kontrakt med leserne.

I fortellinger om virkelige mennesker og hendelser står mer på spill enn i oppdiktede historier. Hva som kan og ikke kan publiseres, reguleres av norske lover, blant annet bestemmelsene om ytringsfrihet, diskriminerende og hatefulle ytringer, ærekrenkelses, privatlivets fred og opphavsrett. Forfattere og forlag kan imidlertid opptre uetisk og påføre andre unødig skade *uten* å bryte loven.

Denne sjekklisten er ment som et grunnlag for etisk refleksjon underveis i arbeidet, fra idé til lansering av ferdig bok. En utvidet bevissthet om etiske dilemmaer og fallgruver står ikke i veien for at forfattere kan – og skal – være dristige og utfordre gamle forestillinger.

Etiske dilemmaer som forfattere og forlag står overfor, kan knyttes til to overordnede og overlappende spørsmål:

- 1) Hvem berøres av utgivelsen? Det kan dreie seg om personer og grupper som omtales, deres pårørende og etterlatte, og rettighetshavere til materiale som utgivelsen bygger på.
- 2) I hvilken grad kan vi stole på teksten, dens etterrettelighet og etterprøvnbarhet, både med hensyn til bruk av kilder og i fremstillingen av personer og hendelser?

I etiske avveininger må forskjellige hensyn veies opp mot hverandre. Her finnes få endelige svar. Hvem som er den svake part og trenger beskyttelse, og hva som er å forstå som maktkritikk, kan ofte diskuteres. Forfattere har selv makt i kraft av sin språkførhet og tilgang til offentligheten. Definisjonsmakt kan brukes til å belyse overgrep og løfte frem glemte historier. Men den kan også brukes til å påføre skade. Ytringsfrihet medfører derfor ytringsansvar.

Sjekklisten må ikke forveksles med et regelverk eller en vær-varsom-plakat som *skal* etterleves. De spørsmålene den består av, kan oppleves som mer eller mindre relevante, alt avhengig av hva slags bok forfatteren arbeider med. Men den etiske refleksjonen spørsmålene stimulerer til, vil uansett kunne bidra til at både forfattere og forlag treffer gode beslutninger og kan begrunne kontroversielle prioriteringer.

ETISK SJEKKLISTE
FOR SAKPROSA

1 Utgangspunktet for utgivelsen

Boken styrkes av at forfatteren og forlaget har en god begrunnelse for hvorfor den skal utgis. Motivet for en bokutgivelse kan bli kritisert og mistenkeliggjort.

- Hva er begrunnelsen for å utgi boken?
- Hvordan vil forfatteren og forlaget svare på eventuell kritikk av begrunnelsen for utgivelsen?
- Hvordan påvirkes bokens troverdighet av forfatterens motiv for å skrive den?
- Hvordan forsvares påstander om at boken formidler forfatterens «subjektive sannhet»?

Omstridte utgivelser kan begrunnes i litteraturens samfunnsoppdrag og offentlighetens behov for å vite.

- På hvilken måte har bokens innhold offentlig interesse?
- Hvilke argumenter kan reises mot at det har offentlig interesse?
- Hva taler for offentliggjøring av sensitive eller taushetsbelagte opplysninger?

2 Forholdet til omtalte personer og andre som berøres av utgivelsen

Reaksjonene til omtalte personer, deres pårørende og etterlatte avhenger blant annet av sosial status og maktposisjon, og hvordan personene fremstilles i boken. Hvor langt borte og hvor langt tilbake i tid de omtalte hendelsene fant sted, spiller også inn.

- Hvem rammes av boken, direkte eller indirekte, og hvordan kan de tenkes å reagere?
- Hvordan begrunner forfatter og forlag at personer «må tåle» negativ omtale?
- Hvordan er interessene og synspunktene til omtalte personer ivaretatt?

Noen personer og grupper har behov for større beskyttelse og omtanke enn andre. Det gjelder barn, men kan også omfatte for eksempel minoriteter.

- Kan teksten oppfattes som belastende for utsatte og sårbare personer eller grupper?
- Hvordan vurderer forfatteren og forlaget omtale av barn og unge?

Selv tilsynelatende ubetydelige detaljer kan oppleves som belastende av de omtalte.

- Hvilket inntrykk sitter leseren igjen med når detaljer om omtalte personer legges sammen?
- Hvordan vil omtalte personer kunne oppleve detaljopplysninger om seg selv?

3 Forfatterens bruk og behandling av kildene

Bokens troverdighet og etterrettelighet avhenger av forfatterens vurdering, bruk og behandling av kildene. Dette gjelder alle slags kilder: muntlige, skriftlige, bilder, film og gjenstander.

- Hvordan begrunnes utvalget av kilder?
- Hvordan har forfatteren sjekket kildematerialets kvalitet?
- Hvilke argumenter kan reises mot bokens kildeutvalg og mot forfatterens kildekritikk?
- Hvordan er det redegjort for bindinger til kildene og en eventuell oppdragsgiver?
- Hvordan fremlegges udokumenterte påstander?
- Overskuer bokens kilder konsekvensene av egne uttalelser og bidrag?
- Hvordan er kildenes eventuelle behov for beskyttelse ivaretatt?

4 Form, språk og virkemidler

Etikk og estetikk henger nøye sammen. Bokens språklige uttrykk, oppbygning og fortelletekniske virkemidler kan bidra til å styrke dens troverdighet og etterrettelighet – eller motsatt: underminere kontrakten med leserne.

- Hvilket inntrykk skaper form, ordvalg og innhold til sammen?
- Hvordan beskrives personene som omtales – nøytralt, positivt, negativt?
- Hvis det brukes skjønnlitterære virkemidler, hvordan fremgår det hva som er fiksjon, og hva som er fakta?
- Hvordan belegges – og forklares – eventuell gjengivelse av tanker, følelser og indre monologer?
- Hvordan påvirker dramatiserte scener, et allvitende fortellerperspektiv eller bruk av andre virkemidler fremstillingens etterprøvbarehet?

5 Sitater og kildehenvisninger

Mange sakprosa-bøker bygger helt eller delvis på andres arbeider. Forfattere av populære fremstillinger er like forpliktet til å respektere opphavsretten som forfattere av vitenskapelige utgivelser.

- Hvordan er det redegjort for hva som er sitater og omskrevne sitater hentet fra andre?
- Er mengden sitater av rimelig omfang, slik at boken fremstår som et selvstendig verk?
- Hvordan har forfatter og forlag ivaretatt rettighetene til andres stoff som boken bygger på?

Leseren må ha tillit til at andres verk er brukt på en redelig og etterrettelig måte. Mistanker eller beskyldninger om plagiat kan ødelegge et helt forfatterskap.

- Finnes det formuleringer uten anførselstegn i teksten som også finnes i andre verk?
- Er organiseringen av stoffet originalt for fremstillingen, eller finnes den også i andres verk?
- Er andres verk kreditert i henhold til «god skikk»?
- Fremgår det klart hva som er forfatterens egne funn, og hva som er andres oppdagelser?

6 Publisering

Publisering er forlagets ansvar, men fordi det kan oppstå etiske problemstillinger også i denne delen av prosessen, har forfatteren stor interesse av å delta i lansering og markedsføring.

- Hvordan samsvarer omslag, baksidetekst, pressemeldinger og reklame med bokens innhold?
- Hvordan er omtalte personer og andre berørte forberedt på publiseringen?
- Hvordan vil forfatter og forlag reagere om noe ved boken viser seg å være direkte feil?

Relevante ressurser

Du finner lenker til disse ressursene på nffo.no/etisk-sjekkliste/relevante-lenker

Hjemmesiden til De nasjonale forskningsetiske komiteer gir oversikt over forskningsetiske retningslinjer innenfor de forskjellige fagområdene.

Om diskriminerende eller hatefulle ytringer: straffeloven § 185.

Om krenkelse av privatlivets fred: straffeloven § 267.

Om sitatretten: åndsverkloven § 29.

Om ytringsfrihet, sannhetssøking, demokrati og den frie meningsdannelse i Grunnloven: § 100.

Om ærekrenkelser: skadeserstatningsloven § 3-6a.

Pressens Vær Varsom-plakat. Etske normer for pressen (trykt presse, radio, fjernsyn og nettpublikasjoner).

Utredningen God skikk fra 2006, publisert på NFFOs hjemmesider og kan bestilles i papirformat fra jus.uio.no.

Mandat

Administrasjonen i NFFO ber arbeidsgruppa, som består av Trygve Aas Olsen, Anne Bitsch, Jon Gangdal, Marianne Egeland og Bjørn Olav Jahr, om å utarbeide ei etisk sjekkliste for forfattarar. Arbeidsgruppa vel sjølv leiaren sin. Kristine Isaksen, tilsett i administrasjonen til NFFO, følger opp arbeidet som sekretær for gruppa.

Utgangspunktet er generell sakprosa for eit allment publikum, men det er ikkje umogeleg at forfattarar av andre typar bøker kan ha nytte av lista.

Me vil understreke at det ikkje er snakk om å lage eit strengt sett med reglar, men ei liste med opne spørsmål. Lista skal vere til hjelp for forfattarar som opplever etiske dilemma i skrivinga si. Særleg omsynet til tredjepersonar og kjeldepraksis ser ut til å innebere mange problemstillingar og mykje uvisse for tida.

Arbeidsgruppa pliktar å setje seg inn i underlagsdokument som finst frå før. Fleire forlagsredaktørar har komme med innspel til ei slik sjekkliste på nffo.no, og andre dokument er Ver Varsam-plakaten til pressa (men arbeidsgruppa skal ikkje lage ein Ver Varsam-plakat for sakprosa), «Rapport om god sakprosa» (2015) og forskingsetiske retningsliner.

NFFO organiserte to medlemsmøte om etikk i sakprosa våren 2019, og arbeidsgruppa skal vurdere innspela som kom her. Vidare vil det bli gjennomført ei medlemsundersøking om etiske problemstillingar i skrivearbeidet, og tilbakemeldingane i den bør gi arbeidsgruppa eit godt grunnlag å jobbe ut frå.

Tidsramme og omfang: Me ønskjer å leggje sjekklista fram på ei presselansering tidleg i 2020. Me trur gruppa treng eit møte i månaden fram til det. Arbeidet vil dessutan innebere ein del førebuingstid.

Oslo, 12.6.2019
(oppdatert 30.1.2020)

Arne Vestbø, generalsekretær

Kristine Isaksen, seniorrådgivar